

1895 Ermeni Olaylarında Süryanilerin Tutumu: Diyarbakır Örneği

Oktay Bozan*

Giriş

Bu çalışmada XIX. yüzyılın sonlarında Diyarbakır'da meydana gelen Ermeni olaylarından Diyarbakır vilayetindeki Süryanilerin nasıl etkilendikleri ele alınacaktır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında uluslararası bir mahiyet kazanan “*Ermeni meselesinin*”, özellikle Anadolu’da yaşayan diğer gayrimüslim unsurların Müslümanlarla olan ilişkilerini gölgelediği izlenimi doğmaktadır. Bu çalışmayla iki amaç hedeflenmektedir; birincisi Süryanilerin, Ermeni olayları sırasında Ermenilere ve devlete karşı nasıl bir politika takip ettiği ortaya konulacaktır. Böylece Diyarbakır vilayetindeki Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan olaylardan Süryanilerin nasıl etkilendiği ve meydana gelen olaylara Süryanilerin bakışı ortaya konulacaktır. İkinci amaç ise uluslararası kamuoyunda ve birtakım ülkelerin parlamentolarında Ermenilerden sonra Süryanilerin de Osmanlı Devleti tarafından “soykırım” tabii tutulduğu yönündeki iddiaların tarihsel mahiyeti sorgulanacaktır.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında yoğun ilişkilerin olduğu bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bu ilişki daha başlangıçtan itibaren “zimmî” statüsünde gayrimüslim vatandaşların, tüm yönleriyle bir uyum ve düzenini gerekli kılmıştır¹. Fatih Sultan Mehmet döneminde gayrimüslimlere verilen haklarla hukukî bir zemin hazırlanmıştır. Fatih döneminde başlayan bu hukukleşme zeminiyle gayrimüslimler, Osmanlı topraklarının neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dine inanırlarsa inansınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar ve hangi ırka mensup olurlarsa olsunlar inançlarına göre gruplandırılmışlardır².

Bu sistemle Osmanlı, her cemaate örf ve adetlerine göre bir düzen kurma

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Diyarbakır/ TÜRKİYE, oktaybozan210@gmail.com ORCID:0000-0003-0485-556X

1 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 16.

2 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 18.

imkânı vermiş, cemaatler her türlü dini ve dâhili işlerini düzenlemede serbest bırakılmışlardır³. Osmanlı Devleti'nin bu şekilde egemenliği altındaki toplulukları din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesine “millet sistemi” denilmektedir. İstanbul'un fethi sonrasında Süryaniler hukuki olarak Ermeni Patrikhanesine bağlanmıştır⁴. Aslında Ermeniler ile Süryaniler arasındaki ilişkiler Hristiyanlık öncesi döneme kadar uzanmaktaysa da karşılıklı etkileşim daha çok Hristiyanlık sonrası döneme rastlar. Süryaniler, Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmelerinde önemli rol oynamışlardır. Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü üzerine başlayan yakınlık, yüzyıllar içinde bölgede değişen siyasal şartlar doğrultusunda geliştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu içinde Ermenilerle Süryaniler coğrafi olarak birbirlerine yakın bölgelerde yoğun olarak yaşamalarının yanı sıra, Osmanlı çoğulculuğu içinde şehirlerde de komşu olarak yaşamışlardır⁵. Osmanlı topraklarında Süryanilerin en yoğun olarak yaşadıkları yerler Diyarbakır, Mardin, Musul, Rakka, Halep ve Şam'dır⁶.

XVI. yüzyıldan itibaren Süryanilerin yaşadığı bölgelerde Katolik misyonerlerinin faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte Süryani kiliseleri Batı Hristiyanlığı ile karşı karşıya kalmış ve Katolik Misyonerler, Süryanilerin kendi aralarında yaşadıkları sorunları fırsat bilip kilise örgütlenmelerini parçalayarak Süryani kiliseleri içinde Papa'ya bağlı Katolik guruplar oluşturmuşlardır⁷. Bu gelişmeler üzerine XVIII. yüzyılın sonlarında Katolik olmayan Süryaniler kendilerini bunlardan ayırmak için “*Süryani Kadim*” tabirini kullanmaya başlamışlardır⁸. Katoliklerin ayrı bir millet olarak kabul edildiği 1830 yılına kadar Katolik Süryaniler, Ortodoks Ermeni Patrikliğine bağlı olarak varlığını sürdürmüştür⁹.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Süryaniler arasında Amerika, İngiltere ve Almanya'nın misyonerlik çalışmaları neticesinde Protestan mezhebi ortaya

3 Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye Dergisi (Ermeniler Özel Sayısı)*, C XXXVIII, Ankara 2001, s. 693.

4 Eryılmaz, *age.*, s. 34.

5 Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 66.

6 İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 77.

7 Yakup Bilge, *Süryaniler (Anadolu'nun Solan Rengi)*, İstanbul 1996, s. 76; İbrahim Özcoşar “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri”, Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, *Süryaniler ve Süryanilik*, C I, Ankara, 2005, s. 268.

8 Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır 1970, s. 35.

9 Gökhan Sarı, *Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler*, Barış Kitap, Ankara 2013, s. 124.

çıkmıştır. Böylece, Protestan misyonerliği sonucunda Süryani Kadim ve Süryani Katoliklerin yanı sıra “*Süryani Protestanlar*” adıyla yeni bir cemaat meydana gelmiştir. Özellikle İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne yaptığı baskılar neticesinde 1850 yılında Protestan mezhebi resmen tanınmıştır¹⁰. Bu süreçte Kadim Süryaniler ile Katolik Süryanilerden ayrılan Süryaniler Protestan mezhebine dâhil olmuştur¹¹.

XIX. yüzyılın sonlarında Diyarbakır, Mardin ve Ergani Madeni adıyla üç sancaktan oluşan Diyarbakır vilayetine 14 şehir ve kasaba, 57 nahiye ve 3323 köy bağlı bulunmaktaydı¹². Vilayet genelinde Müslümanların yanı sıra Millet-i Süryani, Millet-i Kaldani, Millet-i Ermeni, Millet-i Ermeni Katolik’i, Millet-i İsavî, Millet-i Rum, Millet-i Rum Katolik’i ve Millet-i Yahudiyan şeklinde isimlendirilen etnik ve dini gruplar yaşamaktaydı¹³. Bu gruplar bazı mahallelerde ayrı, bazılarında ise bir arada yaşamaktaydı. Bu gibi mahallelerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin evleri veya işyerleri birbirine bitişik olup, birbirlerinin işlerine müdahale etmeksizin hayatlarını sürdürüyorlardı. Herhangi bir uygulamada mağdur olan gayrimüslimler dava hakkına sahiptiler. Vilayet genelinde gayrimüslim unsurlar kendilerine tanınan bu müsamahadan istifade etmek suretiyle kilise veya manastırlarında dini ibadetlerini tam bir serbestiyet içerisinde yerine getirmektedirler¹⁴.

Gayrimüslimler içerisinde Ermeni ve Süryanilerin sayıları diğerlerine göre daha fazlaydı. Ermenilerin Diyarbakır şehrinde kendi marhassaları (keşiş) olup, Süryani cemaati de bu marhassalığa bağlıydı. Diyarbakır’da Ermeni marhassalığına bağlı olan Süryani cemaati, Hristiyan dinine mensup olup “*Yakubî nâm-ı diğêr Süryani*” şeklinde zikredilmekteydi¹⁵. Diyarbakır’da bulunan Rumlar da Katolik ve Protestan olmak üzere iki ayrı cemaatten meydana gelip, bunların da marhassaları da vardı. Bunun yanı sıra Keldani cemaatinin de marhassaları mevcut olup, bu cemaatin

10 Sarı, *age.*, s. 124.

11 Oktay Bozan, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin’de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S XII, Kasım 2014, s. 25.

12 Şemsettin Sami, “Diyarbakır”, *Ka’mus’ul A’lam*, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, s. 2206-2207.

13 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 48.

14 Yılmazçelik, *age.*, s. 263.

15 Süryani tabiri her ne kadar insan zihnin de bir ırk veya coğrafi bölge (Suriyelilik) çağrışımı yapıyorsa da bu lakabın kullanılması dini bir zarurete dayanmaktadır. Hristiyanlığın Ortadoğu’da yayılışıyla, bölgenin sakinlerinden olan Aramilerin bir kısmı da Hristiyanlığı kabul ettiler. İşte Hristiyanlığı kabul eden bu Aramiler, kendilerini putperest ırkdaşlarından tefrik etmek için “Süryoye” (Süryaniler) lakabını kullanmaya başlamışlar ve zamanla bu lakap hususi bir mezhebe ad olmuştur. Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, I, İstanbul 1987, s. 2

diğer bir adı ise “*Nasturî Katolikleri*” idi¹⁶. Diyarbakır bölgesinde Süryaniler arasında Hıristiyanlığın yayılması Hz. İsa’nın havarilerden Petrus’a dayandırılmaktadır¹⁷.

Süryanilerinin Osmanlı topraklarında en yoğun olarak yaşadığı yerlerin başında Diyarbakır ve Mardin gelmekteydi¹⁸. Özellikle Midyat, Nusaybin, Hezak (İdil) ve Cizre’yi içerisine alan “*Turabdin*”, Süryanilerin anayurdu olarak kabul edilen coğrafi ve tarihsel bölge adıdır. “*Cebel-i Tur*” olarak da adlandırılan ve Süryanice “*Kullar/ibadet edenler dağı*” anlamına gelen Turabdin, bölgenin Hıristiyanlaşması sürecinde ortaya çıkmıştır¹⁹. XIX. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbakır vilayetinde bulunan Süryaniler, Süryani Kadim (Yakubi) ve Süryani Katolik olarak isimlendirilirken, 1852’de Diyarbakır merkezinde, 1858’de Mardin sancağında Amerikan misyonerlerine ait istasyonların kurulmasıyla Diyarbakır Süryanilerinin bir kısmı Protestanlığı benimsemişlerdir²⁰.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Diyarbakır vilayetinde Süryanilerin toplam nüfus içerisindeki yeri %5 ile %10 arasındadır. 1882-1893 yılı nüfus sayımına göre Diyarbakır vilayetinde toplam nüfus 414.857 kişiden oluşmaktadır. Buna göre; 329.842 kişi Müslüman, 20.082 kişi Süryani, 1.462 kişi Keldani diğerleri ise Ermeni ve Yahudilerden oluşmaktadır²¹ (Karpas, 2003, 198-199). 1914 (1330) tarihli nüfus sayımında ise Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 619.825 kişi olup, bunun 123.264’ü gayrimüslimdir. Bunun milletlere ve etnik duruma göre dağılımı şöyledir: Müslüman: 492.101; Ermeni: 55.890; Ermeni Katolik: 9.960; Süryani: 37.976; Keldani: 5.994; Protestan: 7.376; Yahudiler ise 2.085 kişidir²².

1895 Ermeni Olayları ve Süryanilere Etkisi

Büyük bir sarsıntıya neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında “*bağımsız bir devlet kurma*”

16 Yılmazçelik, *age.*, s. 116.

17 Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi 1*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996, s. 57-60.

18 Özcoşar, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, s. 77.

19 Günel, *age.*, s. 255-256.

20 Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 93; Gabriel Akyüz, *Mardin İli’nin Merkez ve Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Matbaacılık, İstanbul 1998, s. 101-102.

21 Karpas, *age.*, 198-199.

22 Karpas, *age.*, 226-227.

düşüncesi yeşermeye başladı. Bu fikir, Ermeniler arasında gizliden gizliye aşılandı. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade eden Diyarbakır Ermenileri, devlete karşı mücadeleye girişti. Ermeni piskoposları ve komitacıları Ermenilere bağımsız bir devlet kurulması yönünde telkinlerde bulundular ve birtakım faaliyetlere giriştiler. Bu gelişmeler neticesinde 1895 yılına gelindiğinde Ermenilerle Müslümanlar arasında birtakım huzursuzluklar meydana gelmeye başladı²³.

11 Mayıs 1895'te İngiltere'nin başını çektiği altı devlet tarafından Babiâli'ye verilen notada; Vilayet-i Sitte diye adlandırılan Diyarbakır, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerinde Ermeniler lehine idari, adli, askeri ve mali konularda ıslahat yapılması için baskı yapıldı. Ancak Abdülhamit, Doğu vilayetlerini Balkanlaştıracak bu imtiyazlara karşı çıktı ve ıslahatın bütün tebaa için olmasını istedi²⁴. Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmeye çalışılan bu ıslahat Ermeniler tarafından “*imtiyaz*” olarak kabul edilmesi²⁵ Müslüman ahaliyi ciddi şekilde endişelendirmekteydi. Ermeniler lehine yapılması düşünülen bu ıslahat düşüncesi, 1895 yılı ortalarından itibaren vilayette hararetle tartışılmaya başlandı. Bu gelişmeler üzerine 1895 Ekim başında vilayette huzursuzluklar görülmeye başladı²⁶.

Bu dönemde Diyarbakır vilayetinin sadece yaklaşık olarak %10'unu oluşturan Ermenilerin, çoğunluğu oluşturuyormuş gibi davranması zaten Müslüman ahaliyi kaygılandırmakta ve öfkeliendirmekteydi. Bu gelişmeler üzerine, olaylardan bir hafta önce Müslüman halk Ulu Camii Kütüphanesi'nde toplandı. Yapılan toplantıda, Ermeniler lehine yapılacak düzenlemelerin ilgililer nezdinde teşebbüse geçilerek protesto edilmesi ve gereken tedbirlerin alınması için vilayetin ileri gelenleri arasından bir komisyon oluşturuldu²⁷. Bu komisyon, Mabeyn-i Hümayuna bir telgraf çekerek Ermeniler lehinde yapılması düşünülen ıslahatları protesto etti²⁸.

23 BOA, HR. SYS, 2812/1.

24 Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 44.

25 BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 2-3.

26 BOA, Y.A.HUS, 337/70.

27 Mustafa Akif Tütenk, “Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları”, *Kara-Amid Dergisi*, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957, s. 316.

28 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C I-II, DBB Yayınları, Ankara 1998, s. 725.

1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır vilayet merkezinde alışılmışın aksine kilise çanları çalmaya ve kiliseler Ermenilerle dolmaya başladı. O gün gayrimüslimlerin dükkânları açılmamıştı. Öğlen ezanın okunmasıyla berber, Müslümanlar Cuma namazını kılmak için camilere doldu²⁹. Müslümanlar camilerde Cuma namazını eda ederken, Ermeni komitacıları, daha önceden planladıkları üzere, Ulu Cami, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sasaa, Sin, Arap Şeyh ve Şeyh Matar camilerine silahlı saldırılarda bulundu. Meydana gelen ilk saldırılarda birçok Müslüman camilerin içinde ve bahçesinde hayatını kaybetti³⁰. Vilayet merkezinde meydana gelen bu olaylarla eş zamanlı olarak vilayete bağlı bazı kaza, nahiye ve köylerde de birtakım olaylar yaşandı. Vilayet merkezinde başlayan ve yoğun devam eden olaylar üç gün içerisinde kontrol altına alınırken; vilayete bağlı Mardin ve Ergani Sancaklarındaki olaylar ise ancak bir hafta sonra kontrol altına alınabildi.

Ermenilerin neden olduğu olaylar yer yer halklar arası çatışmaya dönüştü. Bunun neticesinde Ermenilerin de arasında bulunduğu Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan çok sayıda insan maddi zarar uğradı, yaralandı ve yaşamını kaybetti. Bu arada olayların başladığı cuma günü vilayet merkezinde meydana gelen yangında ise 878 dükkân, işyeri ve atölye yandı³¹. Bunların 677'si Müslümanlara ait olan vakıf dükkânları ve özel işyerleri idi³². Meydana gelen olaylarla ilgili Ermeni hanelerinde ele geçirilen mektuplar ile silah ve bombalar bunun uzun soluklu bir plan olduğunu ortaya koymuştur³³.

Diyarbakır Belediye Başkanlığı'ndan, Valiliğe sunulan 16 Kasım 1895 tarihli raporda, vilayet merkezinde “*ıġtışaşın (karışıklık) zuhurundan beri*” defnedilen İslam ve Hıristiyanların isimleri belirtilmiştir. Buna göre olayların başladığı 1 Kasım 1895 tarihinden 16 Kasım 1895 tarihine kadar merkez kasabada 126 Müslime karşılık 60 gayrimüslim hayatını kaybederken; 71 Müslime karşılık 25 gayrimüslim yaralanmıştır. Böylece olaylarda 186 kişi ölürken, 96 kişi yaralanmıştır. Mahalle bazında tanzim edilen çizelgelere bakıldığında; Protestanlardan 11, Katolik Ermenilerden 7, Kadim Süryanilerden 36, Katolik Süryanilerden 3, Rumlardan 2, Katolik Rumlardan ise 1 kişinin hayatını kaybetti görülmektedir. Bu rakamlardan

29 Tütenk, agm., s. 317.

30 BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7/8; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 234-235.

31 Tütenk, agm., s. 317.

32 BOA, HR. SYS, 2812/1, s.12; BOA, Y.PRK. ASK,109/69, 7-8.

33 BOA, Y.PRK. AZN, 14/5; BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 6; BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 6; BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6, 7.

hareketle vilayet merkezindeki olaylarda en fazla Süryanilerin zarar gördüğü dikkat çekmektedir³⁴. Ancak meydana gelen olaylarda vilayet genelindeki ölümler raporlarda “*Ermeni*” adı altında verildiği için, Süryanilerin kayıplarını tespit etmek pek mümkün olamamaktadır³⁵.

Bu nedenle vilayet genelinde yukarıda belirtilen sayıdan daha fazla Süryani’nin yaşamını yitirdiği ve maddi olarak zarara uğradığı anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır merkez sancağa bağlı olan ve büyük ölçüde Süryanilerin yaşadığı Kıtırbıl köyü ile Mardin Sancağı dâhilindeki bazı Süryani köylerinin birtakım aşiretlerin saldırılarına hedef olduğu ve kayıplar yaşandığı görülmektedir³⁶. Ancak bununla birlikte Süryanilerin yoğun olarak yaşadığı Mardin merkez kasabasında Ermeni komitecileri ile ortak hareket edilmediğinden Ermenilere ve Süryanilere yönelik herhangi bir saldırı meydana gelmemiştir. Burada Müslüman ahali diğer yerlerde meydana gelen olaylardan hareketle saldırıya geçen aşiretlere karşı şehri savunmuş hatta bu mücadele esnasında birçok Müslüman yaşamını yitirmiştir³⁷. Midyat’a bağlı olan ve aynı zamanda Müslüman ve Süryanilerin birlikte yaşadığı Refneddin ve Gelb köylerine saldırmaya çalışan bazı aşiretlere müfrezeler vasıtasıyla engel olunmuştur³⁸.

Süryanilerin Olaylar Karşısındaki Tutumu

1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır vilayet merkezinde başlayan olaylarında, Ermeniler dışındaki diğer “*mile-i gayrimüslim*” unsurlar da yaşanan olaylardan önemli ölçüde etkilenmiştir. Nitekim meydana gelen olaylarda en fazla zarar gören gayrimüslim topluluğu Süryaniler olmuş ve Süryani Kadim/Katolik milletine mensup 39 kişi yaşamını yitirirken 12 kişi yaralanmıştır³⁹. Olaylar başladıktan sonra Ermenilere duyulan tepkinin “*Müslüman-Hıristiyan*” çatışmasına dönüştüğü ve Süryanilerin de Hıristiyan olması nedeniyle Ermenilerle aynı kefeye konulduğu; böylece olaylardan olumsuz etkilendiği düşünülmektedir. Ancak bununla birlikte birtakım Süryaniler de Ermeni komitelerinin yönlendirmesi veya baskısı karşısında Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne karşı giriştiği “*bağumsuzluk*” mücadelesini Hıristiyanların ortak mücadelesi olarak kabul etmiş ve benimsemiş

34 BOA, Y.PRK. UM, 55/97.

35 BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, 14.

36 BOA, A.MKT. MHM, 637/32; Dolabani, *age.*, s. 99.

37 BOA, A.MKT. MHM, 636/9.

38 BOA, Y.PRK. UM, 33/87.

39 BOA, Y.PRK. UM, 55/97.

olmalıdır. Nitekim 1890 yılında kurulan Ermeni Taşnak Komitesi'nin parti programında “*Ermeni davasına*” katkı sunacak hedef kitlelerden birisi de Süryaniler olarak tasarlanmıştır⁴⁰.

Taşnak komitesinin çalışmaları ve olaylar öncesinde komitelerin Ermeniler dışındaki Hıristiyan etnik ve dini grup ruhanilerini kendileri ile ortak hareket etmeye zorlaması dikkate alındığında, Ermenilerin, diğer “*müel-i gayrimüslim*” unsurları kendi yanına çekmeye çalıştığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Mamuretü'l-aziz vilayetinde Müslümanlar ile Ermeniler arasında birtakım huzursuzlukların meydana geldiği bu dönemde Süryanileri kendi yanlarına çekmeye çalışan Ermenilerin, Müslüman kılığına girerek Süryanilerin hanelerine hücum ve saldırılarda bulunduğu anlaşılmaktadır⁴¹. Bu konuda Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Temmuz 1896 tarihli takrirde; “*İğtişâşât-ı za'ile*” esnasında Harput kasabasında Ermeni komitacıların başlarına sarık sararak ve hoca kıyafetine girerek Süryani cemaatine mensup bazı kişileri katli ve kiliselerini yağma eylemeleri üzerine icra kılınan tahkikat neticesinde gasp edilen eşyaların bir kısmının söz konusu Ermenilerin hanesinden zuhur eylediği ve on beş kadar da fedainin de tutuklandığı bildirilmektedir⁴².

Süryani ve Rum temsilciler tarafından vilayetteki tahkikat komisyonlarına sunulan raporlarda, Ermenilerin kendilerini ortak hareket etmeye zorladığı, hatta baskı yaptığı açıkça ifade edilmektedir⁴³. Ancak Ermeni olaylarının yoğun bir şekilde yaşandığı bu dönemde Süryani ruhanilerinin ve özellikle Süryani Kadim Patriği olan II. Abdülmesih'in olaylara yaklaşımı, Ermenilerin Süryanileri de kendi yanlarına çekme girişimlerini önemli ölçüde sonuçsuz bırakmıştır. Fakat yine de Ermeni komitelerinin birtakım Süryaniler üzerine etkisinin olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim Ekim ayı başlarında Diyarbakır valiliğine asaleten atanan Enis Paşa'nın olaylardan bir gün önceki valilik fermanının okunma törenine, mutad olduğu üzere bütün gayrimüslim ruhanileri katılırken, Ermenilerin yanı sıra Süryanilere mensup ruhanilerin de katılmadığı görülmektedir⁴⁴.

Bu törene Süryani ruhanilerinin katılmaması ilginç gözükmektedir. Çünkü gerek

40 Garo Sasoni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 177.

41 BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6.

42 BOA, DH. TMIK. M 9/56.

43 Dolabani, *age* 2006, s. 191.

44 Tütenk, agm., s. 317.

bu dönemde Mardin’de bulunan Patrik Abdülmesih Efendi⁴⁵ ve gerekse Süryani ruhanilerin öteden beri Ermenilerin tutumlarını tasvip etmedikleri ve bu konuda genellikle Osmanlı Devleti’nin yanında yer aldıkları açıkça görülmektedir. Ancak buna rağmen Enis Paşa’nın valilik fermanına Süryanilerden kimsenin katılmaması, bunların da kısmen de olsa Ermeni faaliyetlerinin etkisi altında kaldığını göstermektedir. Vali Enis Paşa, olaylar öncesinde Süryanilerin muhtemel bir karışıklıkta Ermenilerle ortak hareket etmesini engellemek için Mardin’de bulunan Süryani Patriği Abdülmesih Efendi’yi vilayete davet etmiştir. Mardin Mutasarrıfı Behram Paşa vasıtasıyla Süryani Patriğinin hemen vilayete çağırılması muhtemelen Patriğin arabuluculuğu ile kargaşanın önleneyeceği umudunu da taşıyordu. Durumun ciddiyetini fark eden Patrik, Mutasarrıftan aldığı tebligata binaen 31 Ekim 1895 Perşembe akşamı korumasına verilen jandarmalarla beraber Diyarbakır’a hareket etmiş ve 1 Kasım Cuma günü vilayete ulaşmıştır. Ancak Patrik, vilayete ulaştıktan kısa bir süre sonra olaylar meydana gelmiştir.

Süryani Metropolit Hanna Dolabani, Süryanilerin, Patriğin vilayete gelişinden memnun olmadığını dile getirmektedir. Bu durum daha önce de ifade edildiği üzere birtakım Süryanilerin Ermenilere destek verdiği şeklinde yorumlanabilir. Süryanilere ait olan Meryem Ana Kilisesi, olaylar süresince Hıristiyanların sığındıkları yerlerden birisi olmuştur. Kışkırtıcıların korkusundan halk kiliseye sığınmıştır. Patrik barışın sağlanması için Vali Enis Paşa’ya Makdisi Yayan adlı birisi ile bir mektup yazmıştır. Ancak mektubu Enis Paşa’ya teslim eden bu kişi, kiliseye geri dönerken vurularak öldürülmüştür.

Vali Enis Paşa, Patriğin mektubunu okuduktan sonra 100 kişiden oluşan birliği kilisenin korunması için göndermiştir. Bu birliğin gelmesi ile kiliseye sığınanlar ve kilisenin yakınlarındaki evlerde bulunanlar güven altına alınmıştır. Patrik, kiliseye sığınanların ihtiyaçlarının karşılanması için büyük bir gayret göstermiştir. Bu süreçte sağduyulu davranan Patrik’e Enis Paşa tarafından gerekli yardımlar yapılmıştır. Ayrıca Mardin’de Deyrulzafaran Manastırı’na saldıran Kürt aşiretleri de dağıtılmıştır⁴⁶. Olaylar sırasında Meryem Ana Kilisesi’ne sığınanlar arasında bulunan Naum Faik, Patriğin Diyarbakır’a gelmesiyle kiliseye sığınanların onun himayesine girdiğini ve birkaç gün sonra da olayların yatıştığını ifade etmektedir⁴⁷. Mardin’e bağlı bazı yerlerde meydana gelen olaylar nedeniyle Süryani Kadim

45 Murat Fuat Çıkkı, *Naum Faik ve Süryani Rönesansı*, haz., Mehmet Şimşek, İstanbul 2004, s. 24.

46 Dolabani, *age.*, s. 191-192.

47 Çıkkı, *age.*, s. 24.

Patriği Abdülmesih Efendi, Diyarbakır'da olduğu gibi Mardin'e sığınan mültecilere de yardım etmiştir. Hatta Deyrulzafaran Manastırı'nda bir yardım kapısı açtırmış ve yardıma muhtaç olanların bir süre orada kalmalarını sağlamıştır. Bundan memnun kalan yetkililer, manastırı koruması için bir askeri birliği patriğin emrine vermiştir. Patrik ayrıca yoksul ve öksüz kalan çocukların yetişmesi için bir de okul açmıştır⁴⁸.

Süryanilerin Olaylara Bakışı

Diyarbakır'da ve bir takım yerleşim merkezlerinde meydana gelen Ermeni olayların mahiyetini araştırmak merkezi hükümet bir Tahkikat Komisyonu kurmuştur. Muhtemelen aralık ayının ilk günlerinde İstanbul'dan yola çıkan Abdullah Paşa başkanlığındaki bu Tahkikat Komisyonu Samsun, Havza, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Arapkir, Mamuretu'l-aziz, Maden ve Ergani üzerinden 19 Aralık 1895'de Diyarbakır'a ulaşmıştır⁴⁹. Geçiş güzergâhlarındaki belde ve kasabalara uğrayan komisyon üyeleri bozulan Müslim ve gayrimüslim ilişkilerinin düzeltilmesi için sadece yöneticilerle değil aynı zamanda Hıristiyan ruhani ve yetkilileriyle de görüşmüştür. İtaat ve huzurun önemini konu alan bu görüşmelerde “*fesat hareketlerinden, kargaşa ve komitacılıktan*” uzak durulması için gayrimüslimlere gerekli telkinlerde bulunulmuş ve bu bağlamda halkın aydınlatılması için beyannameler ve broşürler bastırılarak halka dağıtılmıştır⁵⁰.

Meydana gelen olaylarla ilgili Patrik Abdülmesih ve Süryani Kadim cemaatinin önde gelen ruhanilerinden 22 kişinin imzasıyla hazırlanıp Abdullah Paşa başkanlığındaki “*Tahkikat Heyetine*” sunulan rapor ve Padişah'a hitaben yazılan “*teşekkürname*”de önemli bilgiler yer almaktadır. Bu teşekkür mektubu ve raporlarda, Süryanilerin devlete ve Müslümanlara bakışı ile vilayette zuhur eden olayların mahiyetine dair çarpıcı tespit ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Teşekkür Mektubu'nda bir takım Ermenilerin huzursuzluk ve çatışmaların müsebbibi olduğu, Süryaniler tarafından şöyle ifade edilmektedir: “*Hazreti Ömer'den beri hükümet-i İslamiyenin ve beş yüz seneden beri devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyenin*” hâkimiyetinde din, mezhep, lisan, mal ve can ile ırzları güvence altında yaşamakta olan Süryanilerin “*vatandaşları ve aziz komşuları*” olan Müslümanlarla birlikte “*her türlü taarruz ve teaddiden*” uzak yaşamakta oldukları için Padişah'a teşekkür ettikleri belirtilmektedir. Mektubunun devamında yaşanan olaylar şöyle dile getirilmektedir:

48 Dolabani, *age.*, s. 100.

49 BOA, Y.PRK. UM, 34/33.

50 BOA, Y.PRK. UM, 34/33.

“Geçenlerde hiçbir şeyden haberdar olmadığımız halde Diyarbekir ve etrafında Ermeni müfsidlerinin ibka’ ettikleri ceraimde devlet-i aliyenin bu sadık ve kadim tebaası kulları iştirake icbar ve tehdit olunup babalarımızdan ve dedelerimizden bize en kıymetli miras olan tarik-i ubudiyetten çıkarılmamıza çalışılmış ise de lehü’l hamd meslek-i ubudiyet ve tabiiyette devam etmekle iğfalata kaymaktan cahillerimizi men’ ve tahdir ederek padişahımız hazretlerinin üzerimize farz olan itaat nimetinin kadrini bilerek her türlü ahvali gayri marziyeden içtinab eylemek selametini iltizam ve müfsidlerinin efkârını red ve takbih iderek ubudiyet ve sadakat-ı kadimemizin mukteziyatına tevfiik hareket eylediğimiz ve itmekte bulunduğumuz malum buyrulmak ...”⁵¹.

Bu konuda Tahkikat Heyeti’ne sunulan 31 Ocak 1896 tarihli bir raporda da meydana gelen olaylara ilgili görüşlerine ayrıca rastlamak mümkündür. Raporda; bir müddetten beri “*mefasid ve mekasıd-ı muzır-raen ni’met nişanası üzerine tesis-i mütalaaşıyla meslek-i sadakatten inhiraf eylemek denaetini (alçaklık) kabul eylemekten hayâ eylemeyen Ermeniler*” yüzünden aziz vatanın birçok felaket ve musibete düçar olduğu, hâlihazırda Müslim ve gayrimüslim bütün ahalinin Ermenilere lanet okuduğu, aynı şekilde vicdanlarını ve hislerini henüz emanet etmemiş olan bazı Ermenilerin de bu durumu kınadığı ve meydana gelen bu musibetin “*te’dip-i manevi*” olarak değerlendirildiği dile getirilmektedir.

Raporun devamında ise, Süryanilerin Osmanlı Devleti ve Müslümanlara bakış açısı özetle şöyle ifade edilmektedir:

“İnkâra mahal olmayan hakikatlerdendir ki, Diyarbekir vilayetinin Müslüman ve Hıristiyan ahali Osmanlı Devleti’nin himaye ve koruması altında üç dört asırdan beri birbirleriyle kardeşçesine yaşamaktaydılar. Ancak bir müddetten beri Ermenilerin fenalıkları nedeniyle bu durum bozulmaya başladı. Sultan Abdülhamit’in şefkat ve merhameti sayesinde Hıristiyanlar da Müslümanlar derecesinde izhar-ı hareket ve serbestîye sahip olmuşlardı. Nitekim köylerinden ve hanelerini terk ederek uzak dağ başlarında ve ovalarda dağınık bir şekilde bezden birer çadır veya kamıştan yapılmış kulübelerde yaşayan gayrimüslimler, iki ay çoluk çocuklarıyla beraber kaldığı halde, hiçbir taraftan gerek mal ve canlarına ve gerekse de şehirde ve köyde bıraktıkları hane ve mallarına herhangi bir taarruz ve hasarın vaki olmaması bu konudaki en gerçek delildir”.

Diyarbakır’da Hıristiyanların “*mal ve can emniyeti*”nin olmadığına dair iddialara bu

şekilde cevap veren Süryani ruhaniler, raporun sonunda, Sultan Abdülhamit'in idaresinden duyulan memnuniyet yinelenmekle birlikte, meydana gelen felakette, “*yaş ile kuru birlikte yanar*” misal ve kaidesine birçok musibet ve felakete düşer oldukları ifade edilmektedir. Olaylara sebebiyet veren Ermeniler “*Cenab-ı Hak'ın kahır ve gazabına*” havale edilmekle birlikte, olayların müsebbipleri görülen Ermeni fedailerinin cezalandırılması ve bu şekilde adaletin tecelli etmesi talep edilmektedir⁵².

Tahkikat Heyeti'ne sunulan bu bilgilerin dışında bir başka arşiv belgesinde ise ilginç ifadeler yer almaktadır. Süryani Katolik Patrikhanesi'nden Sadaret Makamına gönderildiği anlaşılan bir yazıda; Ermeni hadisesinde bazı Süryanilerin mağdur olmasının kendilerinin Ermenilerden fark ve ayırt edilememesinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Süryanilerin kayıpları ile ilgili bu tespit yapıldıktan sonra, Süryani Piskoposuna sadakat nişanı (*alaim-i sadakat*) verilmesi talep edilmiştir. Doğrusu Süryani Katoliklerin olaylarda mağduriyetine değinildikten hemen sonra piskoposa sadakat nişanının verilmesinin talep edilmesi çok ilginç ve dikkat çekici bir durumdur. Bu durum, kendi halkının mağduriyetini kullanmak suretiyle kendisi için itibar devşirmek anlamına gelmektedir. Ancak 30 Kasım 1895 günü sadakat nişanı hususunu gündemine alan Meclis-i Vükela, Süryani Katolik'i cemaatine “*öyle bir alamet va'z ve ihdasına lüzum ve mahal olmayacağı*” kararlaştırılmıştır⁵³.

Süryani Kadim papazlarından olan Makdisi Yakuboğlu Beşara ise, meydana gelen olayları anılarında şöyle ifade etmiştir: “*Cuma günü öğleyin İslam ve Hristiyanlar arasında mukatele oldu. Bu, bizim günahımız yüzündendi. Üç gün devam etti. Cuma'dan Pazar gününe kadar sürdü. Tanrı bizi korudu. Bizler bu felaketten kurtulduk*”⁵⁴. Papaz Beşara'nın, “*bu, bizim günahımız yüzündendi*” ifadesi iki şekilde yorumlanabilir. Öncelikle Beşara bu ifadeyle, bu olayların müsebbibi olarak Hristiyanları göstermiş olabileceği gibi, yaşanan olaylarının müsebbibine değinmeden klasik bir anlayış içinde olayları günahlarına karşı ilahi bir ceza olarak da değerlendirmiş olabilir⁵⁵.

1895 Ermeni olayları sonrasında birçok yerde olduğu gibi Diyarbakır Vilayetinde de Ermeniler ile Süryaniler arasında birtakım kiliselerin kime ait olduğuna dair münakaşa ve çekişmeler meydana gelmiştir. Bu kapsamda Süryaniler, Lice kazasında bulunan Akkilise (Deyrül'ebyaz)'nin kedilerine ait olduğunu iddia

52 BOA, HR. SYS, 2812/1.

53 BOA, YA. HUS, 340/138.

54 Tütenk, agm., s. 318.

55 Özcoşar, 19. *Yüzyıl Mardin Süryanileri*, s. 250.

etmişlerdir. İki cemaat tarafından ileri sürülen iddialar nedeniyle bu konu uzun süre vilayet gündemini meşgul etmiştir⁵⁶.

Süryani Kadim Murahhasının Tehlikeli Girişimi

Diyarbakır Vilayetinde cereyan eden birtakım olaylar genellikle Ermeniler ile Müslümanlar arasında cereyan etmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi bu süreçten tüm unsurlar gibi Süryaniler de etkilenmiştir. Nitekim Temmuz 1902'de Diyarbakır Tümen Komutanlığı'ndan Erzincan merkezli IV. Ordu Komutanlığı'na gönderilen bir telgrafta Mardin sancağına bağlı Hezak (İdil) bölgesinde yaşayan Süryaniler ile bazı aşiretler arasında birtakım sorunlar yaşandığı görülmektedir. Mahiyeti hakkında çok fazla bilgi yer almayan telgrafta, Hezak Süryanilerinden birtakım kişilerin vilayet merkezine gelerek bazı aşiret reislerinden ve yöneticilerden şikâyetçi olduğu ifade edilmektedir.

3 Mart Pazar günü Hezak ahali Hıristiyanlarından on beş yirmi şahısın şikâyet amacıyla Diyarbakır'a geleceğini haber alan Süryani Kadim Murahhası, Mardin Kapısı dışına bazı adamalar göndererek kendisinden habersiz vilayete şikâyet gitmelerini engellemiş ve onları huzuruna çağırmıştır. Bu şekilde şikâyet öncesi onlara gerekli talimatları veren Süryani Murahhası, Hezak'da aşiretler ile Süryaniler arasında meydana gelen rahatsızlıkları gösteriye dönüştürme kararı almıştır. Kanlı gömleklere kadınların ellerindeki çubuklara taktıran Süryani Kadim Murahhası, sağ ve solunda papazlar olmak üzere bir at üzerinde kılıç taşıyarak "*efkâr-ı umumiye-yi tehyic*" edercesine bütün çarşı pazarı dolaşarak hükümet konağına gelmiştir. Gösteride kanlı gömleklere dolaştırılması dikkate alındığında Hezak'da meydana gelen olaylarda birtakım ölümlerin olduğu düşünülmektedir. Telgrafın devamında, Süryani Murahhasının bu tutumunun, Diyarbakır valisi ile Mardin mutasarrıfının yanı sıra Miran Reisi Miralayı Mustafa Paşa ile Hasenanlı Reisi Miralayı İbrahim Paşa'ya olan "*ağraz-ı mahsuslarından*" kaynaklandığı belirtilmektedir⁵⁷.

24 Mart 1902'de IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa tarafından, Seraskerlik'e gönderilen telgrafta, vilayette meydana gelen bu "*misüllü taziyat ve teşebbüsât-ı fesadiyenin Hıristiyanların tehyic-i efkârına sebebiyet vererek ve asayiş ve inzibati tehdit ederek ika'-ı şurişe*" neden olacağına dikkat çekilmiştir. Bir süre önce Diyarbakır kasabasında, Ermeni ve İslam arasında meydana gelen kasıtlı dedikodular nedeniyle, iki iç tabur

56 BOA, DH. TMIK. M, 64/4; BOA, ŞD, 1482/2.

57 BOA, DH. TMIK. M, 121/44.

redifin silah altına alındığını dile getiren Zeki Paşa, şu halin neticesinin vahim olacağından endişe duyduğunu belirtmektedir. Süryani Murahhasının bu tehlikeli girişimi bir gün sonra Seraskerlik tarafından Saray'a arz edilmiştir. Padişah'a arz edilen bu arızada, dikkat çekici ve tehlikeli olarak görülen bu durumun herhangi bir olumsuzluğa meydan verilmemesi için ilgililere gerekli talimatın verilmesi dile getirilmiştir⁵⁸. Bütün bunlara rağmen Süryanilerin devletin tarafında yer aldığı hatta 31 Mart 1910 Perşembe günü, bir Süryani keşişin devlet aleyhinde örgütlenen Ermenileri ve silah depolarını emniyete ihbar ettiği görülmektedir⁵⁹.

Sonuç

Büyük bir sarsıntıya neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında “*bağımsız bir devlet kurma*” düşüncesi yeşermeye başlamış ve bu durum birçok etmen de etkisiyle 1895’li yıllara gelindiğine isyanlara dönüşmüştür. Bu süreçte Ermenilerin isyan çıkardığı yerlerden birisi de Diyarbakır Vilayeti olmuştur. 1 Kasım 1895 günü vilayet merkezinde başlayan olaylar kısa süre içerisinde halklar arası çatışmaya dönüşmüştür. Birtakım Süryaniler, Ermeni komitelerinin yönlendirmesi ve baskısı karşısında istemeyerek de olsa Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne karşı giriştiği “*bağımsızlık*” mücadelesini Hıristiyanların ortak mücadelesi olarak kabul etmiş ve desteklemiştir. Bu nedenden dolayıdır ki olaylar başladıktan sonra Ermenilere duyulan tepkinin “*Müslüman-Hıristiyan*” çatışmasına dönüşmesi ve Süryanilerin de Hıristiyan olması nedeniyle Ermenilerle aynı kefeye konulması nedeniyle bazı Süryaniler mağduriyetler yaşamıştır. Ancak buna rağmen Süryani ruhani yetkililer başta olmak üzere Süryanilerin büyük çoğunluğu Müslümanlarla Ermeniler arasındaki karışıklıklarda devletin yanında yer almış hatta toplumsal barışın tesisi ve devamı yönünde mücadele etmiştir. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Hükümet yetkilerinin, Ermenilerin girişmiş oldukları ihtilal girişimleri nedeniyle devletin bölünmesini önlemek amacıyla Ermeniler hakkında almış olduğu “tehcir” kararı ve bunun uygulanması çok ciddi sıkıntıları beraberinde getirmiş ve bir kısım Süryani de bundan olumsuz etkilenmiştir. Genellikle devlete sadık ve Müslümanlarla iyi ilişkiler içerisinde olan Süryanilerin bir kısmı, bu süreçte Ermenilerin Osmanlı devletine karşı başlatmış olduğu ihtilal hareketini “*Hıristiyan-Müslüman*” mücadelesi olarak değerlendirerek Ermenileri desteklemiştir. Bu nedenle bu dönemde Diyarbakır vilayet merkezindeki birtakım Süryaniler de tehcire tabi tutulmuştur.

58 BOA, DH. TMIK. M, 121/44.

59 BOA, DH. EUM. THR, 36/2.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- BOA, Y.PRK. UM, 55/97
BOA, Y.PRK. ASK, 109/69
BOA, Y.PRK. UM, 55/97
BOA, A.MKT. MHM, 637/32
BOA, Y.A.HUS, 340/138
BOA, Y.PRK. UM, 34/33
BOA, Y.A.HUS, 337/70
BOA, DH. TMIK. M, 121/44
BOA, A.MKT. MHM, 636/9
BOA, ŞD, 1482/2
BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6
BOA, DH. EUM. THR, 36/2
BOA, DH. TMIK. M 9/56
BOA, DH. TMIK. M, 64/4
BOA, Y.PRK. AZN, 15/1
BOA, Y.PRK. AZN, 14/5
BOA, HR. SYS, 2812/1

Makale ve Kitaplar

Akyüz, Gabriel, *Mardin İli'nin Merkez ve Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Matbaacılık, İstanbul 1998.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C I-II, DBB Yayınları, Ankara 1998.

Bilge, Yakup, *Süryaniler (Anadolu'nun Solan Rengi)*, İstanbul 1996.

Bozan, Oktay, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S XII, Kasım 2014, s. 21-48.

Çelik, Mehmet, *Süryani Tarihi 1*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996.

Çıkkı, Murat Fuat, *Naum Faik ve Süryani Rönesansı*, haz. Mehmet Şimşek, İstanbul 2004.

Dolabani, Hanna, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgçemişi*, çev. Gabriel Akyüz, İstanbul 2006.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996.

Günel, Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır 1970.

Halaçoğlu, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargulanması*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005.

Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Mısyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.

Özcoşar, İbrahim, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.

_____, "Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri", Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, *Süryaniler ve Süryanilik*, C I, Ankara, 2005, s. 268.

Özdemir, Bülent, *Süryanilerin Dünü Bugünü 1. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, TTK Yayınları, Ankara 2009.

Sarı, Gökhan, *Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler*, Barış Kitap, Ankara 2013.

Sasoni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992.

Şemsettin Sami, "Diyarbakir", *Ka'mus'ul A'lam*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306, 2206-2207.

Tütenk, Mustafa Akif, "Diyarbakir'in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları", *Kara-Amid Dergisi*, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.